

Jan Wnęk

Polska literatura rolnicza 1795–1918 (podręczniki, poradniki, prasa)

I. Główne kierunki myśli rolniczej. II. Produkcja roślinna. III. Produkcja zwierzęca

I. Główne kierunki myśli rolniczej

Piśmiennictwo z lat 1795–1918 jest znakomitym źródłem informacji o polskiej myśli rolniczej tego okresu¹. W badaniach nad tą problematyką pomocne są bibliografie sporządzone w XIX w. przez Karola Estreichera², Juliana Aleksandra Kamińskiego³, Stanisława Rewieńskiego⁴, Cypriana Walewskiego⁵, a także bibliografie z okresu międzywojennego⁶. Wykaz polskiego piśmiennictwa rolniczego z XIX stulecia zawierają także bibliografie specjalistyczne opracowane w czasach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej⁷. Powyższe bibliografie nie odnotowują jednak wszystkich, bogatych w treść prac o rolnictwie. Zachodzi potrzeba objęcia szczegółową kwerendą zarówno książek, jak i czasopism.

Już w pierwszej połowie XIX stulecia w popularyzacji wiedzy rolniczej ważną rolę spełniały czasopisma. Zamieszczono na ich łamach kilkaset artykułów⁸, większość z nich poruszała

¹ Z. Kosiek, *Bibliografia polskich bibliografii gospodarstwa wiejskiego*, Warszawa 1962; J. Dybiec, *Główne tendencje i kierunki w rozwoju polskiej historiografii rolniczej w XIX i XX w.*, [w:] *Wkład ośrodka krakowskiego w badania nad historią nauk rolniczych w Polsce*, Kraków 1998, s. 57 i n.

² *Bibliografia polska XIX stulecia*, red. K. Estreicher jun., Kraków 1959 (nowe wydanie).

³ J.A. Kamiński, *Piśmiennictwo polskie rolniczo-technologiczne od roku 1549 do 1835*, Lwów 1836.

⁴ S. Rewieński, *Bibliografia rolniczo-technologiczna polska od r. 1800 aż do naszych czasów*, [w:] *Encyklopedia rolnicza*, t. 1, Warszawa 1890, s. 339–450.

⁵ C. Walewski, J.K. Gieysztor, *Bibliografia rolniczo-technologiczna polska od r. 1800 aż do naszych czasów*, [w:] *Encyklopedia rolnicza*, t. 1, Warszawa 1890, s. 328–339; zob. także: S. Królikowski, *Bibliografia polska weterynarii i hodowli zwierząt*, Lwów 1891.

⁶ T. Grochowski, *Zarys bibliografii ogrodniczej polskiej*, Kraków 1927; T. Grochowski, *Zarys bibliografii pszczelniczej polskiej*, Lwów 1925; W. Pruski, *Przyczynek do bibliografii dzieł o koniu w języku polskim*, „Roczniki Nauk Rolniczych i Leśnych”, t. 13, 1925, s. 125–145; Z. Przerembel, *Polska bibliografia cukrownicza 1799–1929*, Warszawa 1930; J. Smetański, *Zarys polskiej bibliografii rybackiej*, Lwów 1935.

⁷ M. Strzemiński, *Bibliografia gleboznawstwa polskiego*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, t. 70, Ser. D, 1954; E. Śliwińska, *Bibliografia zawartości czasopisma „Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Dublanach” 1888–1894*, Kraków 1960; tejże, *Bibliografia zawartości czasopisma „Dziennik Ekonomiczny Zamojski 1803–1804”*, Kraków 1960; M. Chmielińska, *Polska bibliografia roślin przemysłowych 1588–1940*, Warszawa 1963; J. Guderska, *Bibliografia polskiego piśmiennictwa pszczelarskiego (za lata 1612–1957)*, [w:] *Hodowla pszczół*, Warszawa 1963, s. 859–882; J. Uznański, *Bibliografia zawartości czasopisma „Rozprawy c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego”*, Lwów 1846–1867, Kraków 1963; T. Szczechura, R. Szczechura, *Zagadnienia społeczno-polityczne wsi w czasopiśmie polskiego ruchu ludowego 1889–1918*, Warszawa 1967.

⁸ T. Sobczak, *Tematyka gospodarstwa wiejskiego w polskich czasopiśmie rolniczych z lat 1803–1830*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, t. 3, 1960, z. 2, s. 91–156.

zagadnienia praktyki rolniczej⁹. Autorzy byli świadomi, że zmiany na lepsze nie nastąpią w polskim rolnictwie szybko. Radzili wytrwale pracować, szerzyć oświatę¹⁰, zakładać towarzystwa rolnicze i przemysłowe¹¹. Z czasem przybywało czasopism ukazujących różne dziedziny rolnictwa¹². Spośród nich można wymienić następujące: „Bartnik Postępowy” (pismo poświęcone pszczelnictwu, ogrodnictwu i innym drobnym gałęziom gospodarstwa, dwutygodnik — miesięcznik, Lwów 1875–1918); „Głos Rolniczy” (pismo popularne, ilustrowane, poświęcone wszelkim gałęziom gospodarstwa wiejskiego, miesięcznik, Tarnów 1901–1913); „Gospodarz” (poradnik rolniczo-ogrodniczy dla mniejszych właścicieli ziemskich, Warszawa 1902–1913); „Kurier Rolniczy” (tygodnik dla gospodarzy wiejskich wydawany przy „Gazecie Rolniczej”, Warszawa 1875–1899); „Ogrodnictwo” (organ Towarzystwa Ogrodniczego w Krakowie, miesięcznik, Kraków 1898–1918); „Ogrodnik Polski” (dwutygodnik poświęcony wszystkim gałęziom ogrodnictwa, organ Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego, Warszawa 1879–1905); „Poradnik Gospodarski” (pismo tygodniowe, organ Kółek Rolniczych w Wielkim Księstwie Poznańskim, Poznań 1889–1918); „Przegląd Ogrodniczy” (organ Małopolskiego Towarzystwa Rolniczego, Małopolskiego Towarzystwa Ogrodniczego oraz Koła Miłośników Ogrodnictwa i Koła Planistów przy Towarzystwie Ogrodniczym Warszawskim, miesięcznik, Lwów 1917–1918); „Przegląd Weterynarski” (organ Galicyjskiego Towarzystwa Weterynarskiego, czasopismo poświęcone weterynarii i hodowli, miesięcznik, Lwów 1886–1918); „Przewodnik Kółek Rolniczych” (dwutygodnik, nakładem Zarządu Głównego Towarzystw Kółek Rolniczych we Lwowie, 1887–1918); „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” (wydawnictwo Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim, Warszawa 1842–1864); „Rolnik” (czasopismo dla gospodarzy wiejskich, organ urzędowy c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego, tygodnik, Lwów 1868–1918); „Rolnik i Hodowca” (tygodnik przemysłowo-rolniczy, Warszawa 1883–1914); „Rozprawy c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego” (Lwów 1846–1857).

Polska myśl rolnicza zaczęła kształtować się w XVIII w.¹³ Zainteresowano się wówczas teorią rolnictwa, lepiej rozumiano potrzebę upowszechniania wiadomości o uprawach roślin i hodowli zwierząt¹⁴. W XIX stuleciu i na początku XX w. autorzy piszący o problemach

⁹ Zob. np. *Najskuteczniejsze środki udoskonalenia pomniejszych, mianowicie włościańskich gospodarstw*, „Tygodnik Rolniczo-Technologiczny”, 1835, nr 33, s. 263; *O tuczeniu wołów kartoflami surowymi i słomą*, tamże, 1839, nr 13, s. 150; *Główne zasady w uprawie roli trzechpolowego gospodarstwa*, „Tygodnik Rolniczy i Przemysłowy”, 1839, nr 27, s. 209–210; Haliczianin, *Lucerna i esparceta udają się na gruntach mokrych i piaszczystych*, tamże, 1845, nr 11, s. 83–85; L. Górski, *O obecnym stanie gospodarstwa wiejskiego w Rawskiem i dalszym onego kierunku*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, t. 6, 1845, s. 120; W.G., *Kilka uwag nad tuczeniem zwierząt domowych*, tamże, t. 8, 1846, s. 196; *Z czego może mieć zyski gospodarz rolnik na małym kawalku ziemi?*, „Tygodnik Rolniczo-Technologiczny”, 1848, nr 28, s. 217; J. Miklaszewski, *O przyczynach tamujących należyte rozwijanie się gospodarstwa wiejskiego*, tamże, 1848, nr 27, s. 211–213.

¹⁰ *Co powinien wiedzieć rozpoczynający gospodarz, lub ten co zmianę jaką przedsięwzię*, „Tygodnik Rolniczy i Przemysłowy”, 1839, nr 10, s. 74.

¹¹ M.S., *Czego w kraju naszym potrzeba*, „Tygodnik Rolniczy i Przemysłowy”, 1839, nr 13, s. 98.

¹² W. Stępowski, *O czasopiśmie rolniczych*, tamże, 1856, nr 37, s. 289; K. Krasicki, *Słowo noworoczne*, „Pszczelarz”, 1884, nr 1, s. 2; S. Antoniewicz, *Zarys bibliografii polskiego czasopiśmiennictwa rolniczego i pokrewnego za okres 200 lat (1755–1955)*, Warszawa 1960.

¹³ S. Inglot, *Początki polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej od XVI do XVIII wieku*, [w:] *Zarys polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej do drugiej wojny światowej*, red. A. Żabko-Potopowicz, Wrocław 1973, s. 65 i n.

¹⁴ I. Turnau, *Materiały do dziejów rolnictwa w polskich czasopiśmiech gospodarczych drugiej połowy XVIII wieku*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, t. 3, 1960, z. 2, s. 7–60; W. Ochmański, *Wiedza rolnicza w Polsce od XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1965; S. Inglot, *Nauki rolnicze w Polsce do końca wieku XVIII*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria B, 1966, z. 10, s. 45–76; M. Dütz, *Postęp i rozwój wiedzy rolniczej w Polsce*, Warszawa 1971; M. Wigłuszowa, *Książka rolnicza w Polsce, jej powstanie i związki z produkcją (od XVI do końca XVIII wieku)*. Studium księgoznawcze, „Roczniki Biblioteczne”, 1991, z. 1–2, s. 121–132.

gospodarczych wykazywali, że rolnictwo jest podstawą życia ekonomicznego¹⁵, dziedziną ważniejszą niż przemysł¹⁶.

Rozbiory zahamowały rozwój gospodarczy ziem polskich. Po upływie kilku lat od trzeciego rozbioru Polski zaczęły pojawiać się prace nawołujące do odbudowy i udoskonalenia produkcji rolniczej¹⁷. Franciszek Borgiasz Piekarski pisał na kartach „Gospodarza Krakowskiego” z 1811 r.: „Kraj nasz tak mało handlowny, a rękodziel najmniej mający, trzeba by rolnictwem podnieść, i to, co jest najstosowniejszą podporą i siłą narodów, wydoskonalić należy, a reszta zapewne sama kresu swego dojdzie”¹⁸. Autorzy podejmujący problematykę rolniczą rozważali, jak poprawić polską produkcję roślinną i zwierzęcą¹⁹. W drugiej dekadzie XIX stulecia wydano dzieła książkowe z zakresu praktyki rolniczej. W 1815 r. we Wrocławiu ukazała się praca *Gospodarz wiejski czyli zbiór potrzebnych gospodarzom wiadomości, trzydziestoletnim doświadczeniem sprawdzonych, dla użytku wieśniaków do użytku podany*, zawierająca sporo informacji m.in. o hodowli bydła²⁰. Dwa lata później ukazała się praca Antoniego Trębickiego, *O gospodarstwie w ugorze*²¹. Wśród problemów w niej omówionych na czoło wysuwa się kwestia uprawy koni-czynny, poprawa jakości uprawy ziemniaków oraz karmienie zwierząt gospodarskich.

W rozwoju myśli rolniczej ważną rolę odegrał Uniwersytet Wileński, na którym powstała katedra Gospodarstwa Wiejskiego. Kierował nią Michał Oczapowski, uczeń agronoma niemieckiego, Albrechta D. Thaera, twórcy tzw. próchnicznej teorii odżywiania się roślin. Oczapowski ogłosił liczne prace. Książka *Zasady chemii rolniczej*²² uwzględniała wiadomości zawarte w rozprawie angielskiego chemika, H. Davy’ego, *Elements of Agricultural Chemistry* (1813)²³, zaś podręcznik gleboznawstwa, *Zasady agronomii czyli nauki o gruntach*, był wzorowany na dziełach Thaera²⁴. W latach trzydziestych XIX w. Oczapowski zaczął wydawać wielotomowe dzieło zatytułowane *Gospodarstwo wiejskie obejmujące w sobie wszystkie gałęzie przemysłu rolniczego, teoretyczno-praktycznie wyłożone*²⁵. Popularyzowało ono problematykę gleboznawstwa, chemii rolnej, uprawy roślin, hodowli zwierząt, zarządzania gospodarstwem a także zainspirowało innych autorów do badania zagadnień rolnictwa.

Popularyzatorem wiedzy rolniczej był również Jan Nepomucen Kurowski, także zwolennik teorii Albrechta D. Thaera²⁶. W swych podręcznikach, książkach i artykułach publikowanych

¹⁵ Z. Jaroszewski, *Gospodarstwo wzorowe. Uprawa roślin zbożowych i pastewnych, groszkowych, koni-czynnych i traw*, Kraków 1877, s. 1; A. Sempołowski, *Ogólna uprawa roli*, t. 1, Warszawa 1884, s. 4.

¹⁶ K. Tyc, *Rolnictwo wobec postępu*, Poznań 1868, s. VIII; L. Skrzyński, *O stosunkach włościańsko-gospodarskich i o potrzebie kredytu rolniczego w Galicji*, Lwów 1859, s. 1.

¹⁷ A. Żabko-Potopowicz, *Kształtowanie polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej w pierwszej połowie XIX wieku*, [w:] *Zarys polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej do drugiej wojny światowej*, s. 71 i n.

¹⁸ F.B. Piekarski, *Prospekt pisma periodycznego pod tytułem „Gospodarz Krakowski”, projektu poprawienia rolnictwa krajowego obejmujący*, „Gospodarz Krakowski”, 1811, s. 4.

¹⁹ A. Potocki, *Rzecz o rolnictwie*, Warszawa 1804; X.H.L.P.[Poniński], *Ekonomika polska, czyli wiejskie gospodarstwo krajowe*, t. 1, Warszawa 1807; T. Szumski, *Myśli ogólne o polepszeniu handlu, rolnictwa, przemysłu i edukacji narodowej w Księstwie Warszawskim*, Poznań 1811; A. Kasperowski, *Rolnictwo*, t. 1–2, Lwów 1826.

²⁰ *Gospodarz wiejski czyli zbiór potrzebnych gospodarzom wiadomości, trzydziestoletnim doświadczeniem sprawdzonych, dla użytku wieśniaków do użytku podany*, Wrocław 1815.

²¹ A. Trębicki, *O gospodarstwie w ugorze*, Warszawa 1817.

²² M. Oczapowski, *Zasady chemii rolniczej*, Wilno 1819.

²³ Z. Kosiek, *Oczapowski Michał (1788–1854)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej cyt.: PSB), t. XXIII, red. S. Kieniewicz, Wrocław 1978, s. 522–525.

²⁴ M. Oczapowski, *Zasady agronomii czyli nauki o gruntach*, Wilno 1819; zob. także: M. Oczapowski, *Uprawa roślin fabrycznych czyli handlowych*, Warszawa 1837.

²⁵ Tenże, *Gospodarstwo wiejskie obejmujące w sobie wszystkie gałęzie przemysłu rolniczego, teoretyczno-praktycznie wyłożone*, t. 1–10, Warszawa 1834–1844.

²⁶ A. Głowacka, *Kurowski Jan Nepomucen (1783–1866)*, [w:] PSB, t. XVI, red. B. Leśnodorski, Wrocław 1971, s. 259–260.

w czasopiśmie przekazał czytelnikom spory zasób informacji o produkcji roślinnej i zwierzęcej²⁷. Upowszechniał również wiedzę o cukrownictwie, piwowarstwie i gorzelnictwie, a więc o dziedzinach ściśle związanych z rolnictwem. W 1826 r. Kurowski wydał podręcznik *O urządzaniu gospodarstw według zasad rozumowanego rolnictwa*, zachęcając w nim, aby nie zrażać się trudnościami i podejmować intensywną pracę na roli²⁸. W książce tej omówił różne rodzaje gleb, nawozów, dał wskazówki dotyczące wyboru inwentarza do chowu, a także uprawy warzyw, zbóż, roślin okopowych i motylkowych.

W zaborze pruskim znaczący udział w upowszechnianiu wiedzy gospodarczej miał generał Dezydery Chłapowski²⁹. W 1835 r. wydał w Poznaniu pracę *O rolnictwie*, wypowiadając w niej przekonanie, że rolnictwo stanowi podstawę wszystkich innych gałęzi gospodarstwa. Wysoko cenił pracę rolnika, twierdząc, że gospodarz powinien posiadać „znajomość wszystkich własności roli i środków, którymi produkcja coraz wyżej posuniętą być może”, a także „biegłość w szybkim rozpoznawaniu i trafnym użyciu tychże środków”³⁰. Chłapowski przekazywał wiedzę o glebie, jej uprawie, sposobach nawożenia, płodozmianie, melioracjach, pracy mechanicznej. Podkreślał znaczenie nawożenia, jako niezbędnego czynnika w prawidłowej uprawie. Pisząc o gatunkach zbóż i roślin motylkowych, zalecał uprawę lucerny jako paszy. Nowatorskie były jego postulaty związane z płodozmianem. Uważał, iż można zachować następującą kolejność upraw: warzywa, jęczmień, koniczyna, owies, rośliny strączkowe, ozimina³¹.

Również inni teoretycy rolnictwa podkreślali szczególne znaczenie pracy na roli dla rozwoju gospodarczego kraju³².

W drugiej połowie XIX w. liczba publikacji na temat rolnictwa wzrosła³³. O problemach produkcji roślinnej i zwierzęcej pisali zarówno pionierzy postępu rolniczego³⁴, jak i autorzy nie mający szerszej wiedzy teoretycznej w tej dziedzinie, ani nie posiadający umiejętności praktycznych³⁵. Wyraźny postęp wiedzy rolniczej przyniósł pozytywizm³⁶. W publikacjach z tego okresu podkreślano, że ziemia jest dla rolników wielkim skarbem, o który powinni należycie dbać³⁷. Muszą też ciągle doskonalić swój warsztat pracy, poszerzać wiedzę na temat hodowli zwierząt i uprawy roślin³⁸.

Bogata w treści była książka dyplomowanego rolnika, Zygmunta Gawareckiego³⁹, *Uprawa roślin pastewnych w Polsce i ich użytkowanie na paszę* (1862). Autor chciał dać „krótką wska-

²⁷ J.N. Kurowski, *O uprawie żyta egipskiego i innych zbóż zagranicznych z dodatkiem krótkiego rysu gospodarstwa płodozmiennego*, Poznań 1820; tenże, *Wiadomości o gospodarstwie każdemu rolnikowi, mianowicie ekonomom i innym [...] niezbędnie potrzebnych*, t. 1–2, Warszawa 1836; tenże, *O leczeniu zwierząt domowych*, Warszawa 1832; tenże, *Weterynaria popularna*, Warszawa 1841.

²⁸ Tenże, *O urządzaniu gospodarstw według zasad rozumowanego rolnictwa*, Warszawa 1826, s. I–II.

²⁹ A. Skalkowski, *Chłapowski Dezydery Adam (1788–1879)*, [w:] *PSB*, t. III, red. W. Konopczyński, Kraków 1937, s. 299–302.

³⁰ D. Chłapowski, *O rolnictwie*, Poznań 1835, s. III.

³¹ Zob. także: [F. Mańkowski], *Praktyczna filozofia wiejskiego gospodarstwa przez prawego chrześcijanina*, Poznań 1845.

³² Krzyżtopór [T. Potocki], *O urzędzeniu stosunków rolniczych w Polsce*, Poznań 1851.

³³ B. Stróżek, *Rozwój polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej w latach 1864–1918*, [w:] *Zarys polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej do drugiej wojny światowej*, s. 181 i n.

³⁴ A. Głowacka, *Włodzimierz Adolf Wolniewicz pionier postępu rolniczego w Wielkim Księstwie Poznańskim*, „*Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*”, Seria D, Historia nauk biologicznych i medycznych, z. 3, Warszawa 1960, s. 141–270.

³⁵ M. Wigłuszowa, *Autorzy polskich książek z zakresu gospodarstwa wiejskiego w XIX wieku*, „*Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej im. H. Kołłątaja w Krakowie*”, nr 177, Historia Rolnictwa, z. 6, 1983, s. 68.

³⁶ B. Skarga, *Narodziny pozytywizmu polskiego (1831–1864)*, Warszawa 1964.

³⁷ *O podniesieniu rolnictwa*, „*Gospodarz Wiejski*”, 1879, nr 1, s. 2.

³⁸ W. Jastrzębski, *Potrójne zadanie gospodarza*, „*Tygodnik Rolniczy*”, 1872, nr 19, s. 145.

³⁹ G. Brzęk, *Gawarecki Zygmunt (ur. 1827)*, [w:] *PSB*, t. VII, red. W. Konopczyński, Kraków 1949, s. 313.

zówkę” dotyczącą pielęgnowania i użytkowania tych roślin⁴⁰. Pierwszą część swej rozprawy poświęcił roślinom pastewnym okopowym. Omówił kwestie związane z uprawą brukwi (jej odmiany, wartość odżywcza, przygotowanie gruntu pod uprawę, siew, nawożenie, pielęgnacja podczas wzrostu), a także rzepy, kapusty, marchwi, buraków, ziemniaków, pasternaku, kukurydzy, bobu, jarmużu i szpinaku. Druga część książki traktuje o roślinach pastewnych liściastych, takich jak koniczyna, lucerna, esparceta, wyka, groch, soczewica, sporek. Autor najwyżej z nich cenił koniczynę, uważając ją za „wyborny pokarm” dla wszystkich zwierząt trawożernych.

Kilka prac o rolnictwie ukazało się w latach siedemdziesiątych XIX w. Wartość praktyczną posiadały: Franciszka Puchalskiego, *Poradnik gospodarski zawierający w sobie sposoby i środki tyżące się chowu i leczenia bydła i koni, kultury lasów i myślistwa*⁴¹ oraz Antoniego Strzeleckiego⁴², zwolennika wdrażania nowoczesnych form gospodarowania, *Gospodarstwo pastewne jako środek podniesienia rolnictwa krajowego*⁴³. W następnych latach ważnym zagadnieniem rozpatrywanym przez autorów była kwestia coraz mniejszej opłacalności uprawy zbóż⁴⁴ i potrzeby uprawy innych roślin. Szczęsny Kudelka, hodowca buraków cukrowych, profesor Szkół Rolniczych w Żabikowie i w Dublanach, w nowatorskiej książce *Burak cukrowy i jego uprawa*⁴⁵ omówił odmiany buraków, ich wymagania klimatyczne i glebowe. Pisał o potrzebie stosowania płodozmianu przy uprawie buraków, o nawożeniu, przygotowaniu gleby, siewie, pielęgnowaniu w czasie wzrostu, zastosowaniu maszyn przy obróbce, o przyroście i dojrzewaniu buraków, sprzęcie, zwózce, przechowywaniu zbiorów, hodowli i uprawie nasienia oraz przeróbce fabrycznej⁴⁶. Prace Kudelki poświęcone burakom przyczyniły się do spopularyzowania uprawy tej rośliny. W końcu XIX stulecia utrwalił się pogląd, że rośliny przemysłowe mogą przynieść większe zyski niż np. uprawa zbóż⁴⁷.

Jednym z najlepszych znawców rolnictwa i pisarzy rolniczych był wówczas Antoni Sempołowski, autor artykułów, podręczników i opracowań popularnych⁴⁸, pracownik stacji kontroli nasion Centralnego Towarzystwa Gospodarczego w Wielkim Księstwie Poznańskim, Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie, Stacji Doświadczalnej w Sobieszynie⁴⁹. Był przeciwnikiem konserwatyizmu i wstecznictwa w uprawie roli. „Niemąło jeszcze — jak pisał — u nas włościan, podług których «nie rodzi rola, tylko Boża wola», którzy ciągle jeszcze myślą, że na jałowym i źle uprawionym gruncie urodzić się może, jeśli się Panu Bogu spodoba. Dzisiaj cuda się na świecie nie dzieją, Bóg dopomaga tylko uczciwej pracy, a niedbały rolnik, choćby się jak

⁴⁰ Z. Gawarecki, *Uprawa roślin pastewnych w Polsce i ich użytkowanie na paszę*, t. 1, Warszawa 1862, s. VI.

⁴¹ K. Majewski, *Zasady rolnictwa*, Warszawa 1875, s. 620.

⁴² E. Orman, *Strzelecki Antoni (1830–1905)*, [w:] *PSB*, t. XLIV, red. J. Tazbir, Warszawa 2006, s. 609–610.

⁴³ A. Strzelecki, *Gospodarstwo pastewne jako środek podniesienia rolnictwa krajowego*, t. 1, Warszawa 1876, s. 8.

⁴⁴ J.A. Lippoman, *W jakim kierunku zmienić należy system gospodarstwa naszego, wobec zamorskiej konkurencji zbożowej?*, „Tygodnik Rolniczy”, 1885, nr 6, s. 3.

⁴⁵ S. Kudelka, *Burak cukrowy i jego uprawa*, Warszawa 1885.

⁴⁶ *Z piśmiennictwa rolniczego*, „Tygodnik Rolniczy”, 1896, nr 6, s. 46.

⁴⁷ A. Śniegocki, *Hodowla nasion i roślin przemysłowych*, Warszawa 1895, s. II.

⁴⁸ A. Sempołowski, *Ogólna uprawa roli*, Warszawa 1890; tenże, *Gospodarstwo łąkowe*, Warszawa 1890; tenże, *Hodowla i uszlachetnianie roślin gospodarskich*, Warszawa 1902; tenże, *Uprawa i pielęgnowanie łąk. I. Pielęgnowanie łąk naturalnych*, Warszawa 1907; tenże, *Porady rolnicze*, t. 1–2, Warszawa 1914–1916; tenże, *Rośliny pastewne i okopowe*, t. 1–2, Warszawa 1915.

⁴⁹ Z. Kosiek, *Sempołowski Antoni (1847–1936)*, [w:] *PSB*, t. XXXVI, red. A. Gieysztor, Warszawa–Kraków 1995–1996, s. 259–262; E. Kostecki, *Szkice do historii polskiego nasiennictwa i hodowli roślin rolniczych*, „Postępy Nauk Rolniczych”, 1958, nr 2, s. 126–129; M. Falkowski, G. Karłowska, *Rozwój łąkarstwa w Wielkopolsce*, Poznań 1961; W. Byszewski, K. Przyłuska, *Ewolucja metod hodowli roślin w Polsce w pierwszej połowie XIX w.*, „Postępy Nauk Rolniczych”, 1965, s. 87–99.

najwięcej modlił, upaść musi”⁵⁰. Sempołowski podkreślał potrzebę modernizacji polskich gospodarstw rolnych, wzrostu edukacji rolniczej, szerzenia wiedzy na temat produkcji roślinnej i zwierzęcej. Szczegółowo rozważał kwestie hodowli i uszlachetniania roślin gospodarskich⁵¹.

W 1903 r. ukazał się *Podręcznik gospodarstwa wiejskiego*. Dzieło to opracowali znawcy problematyki: Stanisław Chelchowski, Stanisław Czekanowski, Michał Natanson, Stanisław Rutkowski, Kazimierz Werner, Antoni Wieniawski i Stanisław Wroński. Znalazły się w nim „najważniejsze dla praktyki wskazówki ze wszystkich działów gospodarstwa, w formie możliwie zwięzłej i łatwo zrozumiałej”⁵². Podręcznik został napisany na podstawie bogatej literatury przedmiotu, zarówno polskiej, jak i zagranicznej. Część pierwsza publikacji poświęcona była produkcji roślinnej, część druga traktowała o hodowli zwierząt gospodarskich.

Ważną rolę w rozwoju nauk rolniczych i myśli gospodarskiej pełniły badania naukowe, co szczególnie uwidoczniło się w okresie poprzedzającym pierwszą wojnę światową. Należy tu wspomnieć o pracach Kazimierza Miczyńskiego⁵³, dyrektora Akademii Rolniczej w Dublanach, cenionego badacza roślin, autora pionierskich publikacji⁵⁴. Twórcą nowatorskich artykułów i rozpraw⁵⁵ był Stefan Jentys, fizjolog roślin, chemik rolny i agronom, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego⁵⁶. Wyniki swych badań upowszechniał w „Rocznikach Wyższej Szkoły Rolniczej” w Dublanach, w *Encyklopedii Rolniczej*, „Ekonomiście Polskim”, „Tygodniku Rolniczym”.

Rezultaty przeprowadzonych przez siebie doświadczeń prezentowali także m.in.: Ignacy Kosiński⁵⁷, Zygmunt Pietruszczyński⁵⁸, Jerzy Klein⁵⁹, Stanisław Leśniowski⁶⁰. Postęp w badaniach dawał bodziec do intensywniejszej i nowocześniejszej pracy gospodarczej⁶¹. Rozwój badań i polskiego rolnictwa zahamowała pierwsza wojna światowa⁶².

II. Produkcja roślinna

Produkcja roślinna, obok hodowli zwierząt, była dla polskich rolników najważniejszym zajęciem i decydowała o obliczu ekonomicznym gospodarstw. W latach 1795–1918 nastąpił

⁵⁰ A. Sempołowski, *Uprawa roli dla użytku gospodarzy rolnych i niższych szkół rolniczych*, Warszawa 1910, s. 3.

⁵¹ Tenże, *Hodowla i uszlachetnienie roślin gospodarskich*, Warszawa 1902.

⁵² *Podręcznik gospodarstwa wiejskiego*, oprac. S. Chelchowski, S. Czekanowski i in., Warszawa 1903, s. 4.

⁵³ S. Brzozowski, Z. Kosiek, *Miczyński Kazimierz (senior) Jan Aleksander (1868–1918)*, [w:] *PSB*, t. XX, red. B. Leśnodorski, Wrocław 1975, s. 716–718; M. Górski, *Zarys historii gleboznawstwa w Polsce*, „Roczniki Nauk Rolniczych i Leśnych”, 1927, s. 335–348; K. Moldenhawer, *Prof. dr K. Miczyński jako wybitny uczony i hodowca roślin*, „Postępy Nauk Rolniczych”, 1958, nr 6, s. 131–137.

⁵⁴ K. Miczyński, *O powstawaniu nowych ras roślinnych drogą krzyżowania*, „Kosmos”, 1905, s. 130–147; tenże, *Studia nad krzyżowaniem nowych odmian pszenicy*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, t. 2, 1906, s. 391–425; tenże, *Jaki pożytek z uprawy dobrych odmian roślin i jak można dobre odmiany roślin uprawiać*, Lwów 1907.

⁵⁵ S. Jentys, *Niewyzyskane skarby*, Kraków 1909.

⁵⁶ F. Górski, *Jentys Stefan (1860–1919)*, [w:] *PSB*, t. XI, red. B. Leśnodorski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965, s. 173–174; B. Hryniewiecki, *Zarys historii botaniki w Polsce*, Warszawa 1931.

⁵⁷ I. Kosiński, *Z działalności Zakładów doświadczalnych cukrowniczo-rolniczych za rok 1911*, Warszawa 1912; J. Włodek rec. w: „Tygodnik Rolniczy”, 1913, nr 17, s. 263–264.

⁵⁸ Z. Pietruszczyński, *Wyniki prac i doświadczeń stacji doświadczalnej w Bejsagole (w guberni Kowieńskiej) w roku 1912*, Warszawa 1913.

⁵⁹ J. Klein, *Wyniki doświadczeń polowych grójeckiej Stacji rolniczo-doświadczalnej za rok 1911*, Warszawa 1912; J. Włodek rec. w: „Tygodnik Rolniczy”, 1912, nr 32, s. 502.

⁶⁰ S. Leśniowski, *Wyniki prac i doświadczeń wykonanych od 1 stycznia 1906 r. do 1-go stycznia 1907 r. przez Stację Doświadczalną w Sobieszynie*, Warszawa 1907.

⁶¹ E. Kłoczowski, *Wiedza jako czynnik twórczy postępu rolniczego w Polsce 1911–1929*, [w:] *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861–1935. Księga wsi polskiej — źródła, dzieje i kierunek jej rozwoju*, red. J. Lutosławski, t. 1–2, Warszawa 1938.

⁶² W. Grabski, J. Stojanowski, J. Warężak, *Rolnictwo polskie 1914–1920*, Warszawa 1936.

ogromny postęp w uprawie roślin, co było rezultatem zastosowania maszyn, drenowania pól, stosowania nawozów naturalnych i sztucznych, wprowadzenia płodozmianu oraz nasion dających wydajniejszy plon.

W literaturze rolniczej przekonywano, że produkcja roślinna nie rozwinie się, jeśli przy uprawie ziemi i przeróbce płodów rolnych nie będą wykorzystywane nowoczesne narzędzia i maszyny⁶³. Dezydery Chłapowski pisał już w 1835 r.: „Wydoskonalenie narzędzi rolniczych jest ściśle połączone z polepszeniem gospodarstwa wiejskiego. U nas przecież nie dosyć się jeszcze tą prawdą gospodarze przejęli, zwracając za mało uwagi na staranny kształt narzędzi i na ich trwałość. Od pierwszego zależy dobroć uprawy, przez drugą oszczędza się wiele codziennych wydatków, które z częstej reparacji powstają”⁶⁴. W podręcznikach zamieszczano szczegółowe wskazówki, jak należy używać poszczególnych maszyn i narzędzi⁶⁵. Pisano o narzędziach ręcznych, zaprzęgowych (pługi, spulchniacze, pielniki i znaczniki, brony, wałki, pługi parowe), siewnikach, maszynach żniwnych (żniwiarki i kosiarki), maszynach do przygotowania ściętych roślin do zbioru (przetrzęsacze, grabiarki, spychacze), maszynach do wyorywania roślin okopowych, młocarniach, maszynach do czyszczenia i sortowania zboża, siewkach, młynkach do mielenia, śrutowania i gniecenia zboża, siewkach, maszynach do łamania makuchów, prasowania siana, o parnikach, pompach, wozach do przewozu towarów⁶⁶.

Wiele publikacji poświęcono orce i narzędziom używanym przy jej wykonywaniu. Zagadnienia te omówił m.in. Jan Feliks Sikorski, profesor rolnictwa w krajowej średniej szkole rolniczej w Czernichowie⁶⁷, w dziele *Mechaniczna uprawa gleby. Podręcznik dla użytku praktycznych gospodarzy i uczniów szkół rolniczych* wydanym we Lwowie w 1898 r.⁶⁸ Za najprostsz i najtańsz srodek poprawienia fizycznych właściwości gleby uważał pomnożenie ilości próchnicy, co — jak twierdził — można uzyskać poprzez uprawę mechaniczną.

Na początku XX w. rozpoczęto produkcję nowych narzędzi rolniczych, które udoskonaliły pracę na roli. Z tego też powodu zaistniała potrzeba napisania rozprawy, która uwzględniałaby nowsze osiągnięcia w zakresie uprawy mechanicznej. Zadania tego podjął się Stefan Biedrzycki. Spod jego pióra wyszło dzieło *Zarys mechanicznej uprawy roli*, wydane w Warsza-

⁶³ J. Orłowski, *Uprawa mechaniczna ziemi*, „Tygodnik Rolniczy”, 1873, nr 5, s. 35; F.D., *Cel ostateczny uprawy mechanicznej*, „Głos Rolniczy”, 1910, nr 5, s. 68–70; J. Głuszc, *Mechaniczna uprawa ziemi i jej znaczenie wobec niedostatku zaprzęgów i robotników*, „Tygodnik Rolniczy”, 1917, nr 27, s. 277–278.

⁶⁴ D. Chłapowski, *O rolnictwie*, s. 20.

⁶⁵ T. Rylski, *Podręcznik mechaniki rolniczej dla gospodarzy praktycznych. Wybór i użycie narzędzi i maszyn rolniczych*, Lwów 1877; K. Dulęba, *Maszyny i narzędzia rolnicze*, Warszawa 1907.

⁶⁶ *Nowa siewkarnia pruska*, „Izys Polska”, t. 3, 1823, nr 11, s. 375; *O narzędziach rolniczych w ogólności*, „Tygodnik Rolniczo-Technologiczny”, 1840, nr 5, s. 38; P. Kaczyński, *O żniwiarkach*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, t. 30, 1857, s. 142; W. Wielogłowski, *O narzędziach rolniczych z fabryki L. Zieleniewskiego w Krakowie*, „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, 1859, nr 31, s. 241; *Żniwiarka Burdick’a „Ceres” w dobrach Radlin, w powiecie Lubelskim*, „Tygodnik Rolniczy”, 1873, nr 2, s. 14; *Kiedy używać pługa koleśnego, a kiedy bezkoleśnego?*, „Gospodarz”, 1873, nr 12, s. 45; T. Rylski, *O użyciu narzędzi i maszyn rolniczych*, „Roczniki Krajowej Wyższej Szkoły Rolniczej w Dublinach”, 1894, s. 137; *Słowno o narzędziach i maszynach rolniczych*, „Rolnik Śląski”, 1894, nr 23, s. 183; L. Antoniewicz, *Kartoflarka i wyorywacz do buraków*, „Głos Rolniczy”, 1901, nr 18, s. 280–282; J.J. Neuman, *Nieco o nowszych maszynach rolniczych*, tamże, 1905, nr 19, s. 289–291; S. Biedrzycki, *Wyorywacze do okopowych*, „Gospodarz”, 1906, nr 19, s. 305–307; J. Turnau, *W sprawie zastąpienia sił roboczych maszynami*, „Tygodnik Rolniczy”, 1916, nr 29–30, s. 242–243; K. Siwicki, *O silniku elektrycznym w zastosowaniu do rolnictwa*, tamże, 1917, nr 7, s. 65–68; F. Piątkowski, *Włosciańskie spółki narzędzi rolnych*, „Piast”, 1917, nr 5, s. 13.

⁶⁷ M. Strutyńska, *Sikorski Jan Feliks (1857–1924)*, [w:] *PSB*, t. XXXVII, red. A. Gieysztor, Warszawa–Kraków 1996, s. 437–438.

⁶⁸ J.F. Sikorski, *Mechaniczna uprawa gleby. Podręcznik dla użytku praktycznych gospodarzy i uczniów szkół rolniczych*, Lwów 1898.

wie w roku 1911⁶⁹. Za najpotrzebniejsze po pługu narzędzie w rolnictwie uważano bronę⁷⁰. Niewielka część ukazujących się wtedy publikacji wspominała o użyciu w pracach na roli innych urządzeń, w tym: kultywatora⁷¹, maszyn do walcowania gleby⁷², a także siewników⁷³.

Prócz mechanizacji częstym przedmiotem rozważań autorów było nawożenie. Zwrócono na nie uwagę już na początku omawianego okresu⁷⁴. Franciszek Borgiasz Piekarski pisał w 1811 r.: „Nie potrzeba wielkiej wymowy, aby o potrzebie wielkości gnojów przekonywać rolników — codziennie prawie w każdej wsi, na niedostatek narzekanie i zmniejszające się urodzaje są tego oczywistym dowodem — jednak prawdę mówiąc o nic mniej, jak o masę gnoju dbamy, a przecię na tej bagateli całe rolnictwo”⁷⁵. Opisując zalety stosowania obornika, Piekarski dawał wskazówki, co należy uczynić, aby powiększyć jego ilość. Kwestię nawożenia wyczerpująco przedstawił także Michał Oczapowski, w tomie drugim cytowanego już *Gospodarstwa Wiejskiego*⁷⁶.

W drugiej połowie XIX stulecia analizowano zagadnienie nawożenia nie tylko pól ornych, ale również łąk⁷⁷. W 1873 r. ukazało się studium Aleksandra Trylskiego, *Nauka o nawozach czyli podręcznik praktyczny dla gospodarzy wiejskich...*⁷⁸. Autor propagował rozpowszechnianie

⁶⁹ S. Biedrzycki, *Zarys mechanicznej uprawy roli*, Warszawa 1911; W. St. rec. w: „Tygodnik Rolniczy”, 1911, nr 24, s. 267–268.

⁷⁰ *Opis brony trójkątnej*, „Tygodnik Rolniczo-Technologiczny”, 1839, nr 4, s. 43; *O bronie*, „Ziemianin”, 1841, nr 47, s. 405; T. Żebrowski, *Brona równoległościemna skośna*, „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, 1848, nr 29, s. 243–244; *Jakie też to zadanie ma brona w gospodarstwie?*, „Gospodarz”, 1873, nr 38, s. 149; *Walek i brona*, „Ziemianin”, 1874, nr 21, s. 175; S. Bojanowski, *Brona i jej znaczenie przy uprawie ziemi*, „Tygodnik Rolniczy”, 1897, nr 1, s. 1–3; nr 2, s. 9–11.

⁷¹ Stefan z Bronowa, *Kultywator Coleman’a*, „Ziemianin”, 1874, nr 9, s. 67; *Kultywator uniwersalny Rudolfa Sack’a*, „Tygodnik Rolniczy”, 1874, nr 25, s. 195.

⁷² *O walku, jako narzędziu do uprawy roli*, „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, 1845, nr 23, s. 179; *O walku i walcowaniu roli*, tamże, 1845, nr 33, s. 283; *O walcowaniu*, „Gospodarz”, 1881, nr 20, s. 80–81; Zygmuntowicz, *Walec i jego znaczenie*, „Głos Rolniczy”, 1903, nr 2, s. 23–24; S. Biedrzycki, *Walcowanie*, „Gospodarz”, 1910, nr 13, s. 197–199.

⁷³ S. Rewieński, *Siewniki*, „Tygodnik Rolniczy”, 1872, nr 37, s. 291–292; S. Konarski, *O siewniku rzędowym*, Warszawa 1909; S. Biedrzycki, *Siewnik rzędowy. Opis budowy oraz wskazówki przy użyciu*, Lwów 1913.

⁷⁴ *Jakie gatunki po gnoju służą szczególnie różnym gatunkom ziemi z względu na rozmaite ziemiopłody*, „Izys Polska”, t. 4, 1821, s. 86; J. Zienkowski, *Wiadomość o nowym nawożeniu rolniczym urat zwanym*, tamże, t. 5, 1821, s. 348; A.F., *O nawozach zwierzęcych, roślinnych i mineralnych*, „Tygodnik Rolniczo-Technologiczny”, 1836, nr 34, s. 267; *Kilka słów o gnojach czyli nawozach*, „Gospodarz Wiejski i Miejski”, 1839, z. 3, s. 48; *Kiedy właściwie trzeba rozrzucać siarczan wapna (gips) na koniczynę?*, „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, 1845, nr 19, s. 147–148; W. Brandt, *Zdanie sprawy z doświadczeń czynionych w Michałowie z nawozami mineralnymi i zwierzęcymi*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, t. 12, 1848, s. 135; L. Z., *Wiadomości o nawozach mineralnych w kraju polskim*, tamże, t. 17, 1850, s. 159.

⁷⁵ F.B. Piekarski, *O gnoju jako zasadzie całego rolnictwa*, „Gospodarz Krakowski”, 1811, s. 11.

⁷⁶ M. Oczapowski, *Gospodarstwo wiejskie obejmujące w sobie wszystkie gałęzie przemysłu rolniczego teoretyczno-praktycznie wyłożone*, t. 2: *O nawozach*, Warszawa 1835, s. 5.

⁷⁷ J. Mroziński, *W jaki sposób mierzwę stajenną uczynić tanią?*, „Ziemianin”, 1860, nr 2, s. 3–4; I. Łyskowski, *Czy nowa teoria „aby rozpostartej mierzwy nie przyorywać natychmiast” jest bezwzględną prawdą?*, tamże, 1860, nr 9, s. 2–4; *Wyrożnienie w ziemie nawozu*, tamże, 1865, nr 2, s. 2; S. Łubieński, *Poprawienie roli za pomocą nawozu sztucznego i chemicznego*, tamże, 1866, nr 13, s. 2–4; A. Sempołowski, *Kilka słów o sztucznych nawozach i mące z kości*, tamże, 1870, nr 31, s. 277; T. Ciesielski, *Działanie nawozów na rośliny*, „Bartnik Postępowy”, 1880, nr 14–15, s. 204; *Gdzie i kiedy trzeba mierzwić sztuczными nawozami?*, „Gospodarz”, 1883, nr 30, s. 124; P. Giermański, *W jakim stanie używać należy odchodów ludzkich jako nawozu?*, „Tygodnik Rolniczy”, 1887, nr 3, s. 26–27; S. Jentys, *Ekonomiczne nawożenie roli*, „Roczniki Krajowej Wyższej Szkoły Rolniczej w Dublanach”, 1894, s. 166.

⁷⁸ A. Trylski, *Nauka o nawozach czyli podręcznik praktyczny dla gospodarzy wiejskich obejmujący w sobie sposoby praktycznego użycia i ocenienia, względnie do wartości główniejszych nawozowych środków*, Warszawa 1870, s. 1.

tw. nawozów zielonych oraz nawozów sztucznych. Na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. komitet Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego wydał broszurę Władysława Szybińskiego pod tytułem *Kainit jako nawóz*⁷⁹. W pierwszych latach XX w. w języku polskim ukazało się kilkadziesiąt prac dotyczących nawożenia, które wydatnie rozszerzały dotychczasową wiedzę w tym zakresie⁸⁰. W 1918 r. Roman Dmochowski wydał *Podręcznik nauki o nawożeniu dla wyższych szkół rolniczych i rolników praktyków*⁸¹, gdzie zawarł wiele istotnych informacji z zakresu doświadczalnictwa nawozowego oraz omówił metody otrzymywania nawozów mineralnych⁸².

Čzęsto przedmiotem rozważań autorów była uprawa zbóż⁸³. Znaczący rolnictwa upowszechniali wiedzę na temat prawidłowego siania ziarna, pielęgnowania zbóż podczas wzrostu, przechowywania w spichrzach. Na początku XX w. liczba publikacji na ten temat rosła bardzo dynamicznie⁸⁴, część autorów propagowała jednak nadal tradycyjne metody siewu, pielęgnowania i zbioru zbóż. Pod tym względem nowatorskie były prace Antoniego Sempołowskiego, traktujące o udoskonaleniu nasion siewnych. Przekonywał on, że wybór odpowiednich nasion jest nieodzownym warunkiem osiągnięcia dobrego urodzaju: „dobre ziarno wydaje pełną roślinę, z lichego będzie lichej plon”⁸⁵. Rozważania na temat zbóż kontynuował w pracach: *Co zasiał co posadzić?*⁸⁶ oraz *Siew i sadzenie roślin uprawnych*⁸⁷. W 1911 r. ukazała się publikacja Stefana Moszczeńskiego, *Wyleganie zbóż*⁸⁸. Powszechne było wówczas przekonanie, że przyczyną procesu wylegania jest brak odpowiedniego nasłonecznienia, Moszczeński twierdził natomiast, że powodują je także inne czynniki. Wyliczył je i zalecił szereg środków zaradczych, w tym osuszanie ziemi, odpowiednie nawożenie, stosowanie płodozmianu, właściwą uprawę roli, wybór odmian odpornych na wyleganie, sposób wykonywania siewu, starania posiewne⁸⁹.

Oprócz zbóż ważną rolę w polskiej produkcji rolnej odgrywały ziemniaki, przeznaczone na pokarm dla ludzi i zwierząt, a także jako surowiec przemysłowy⁹⁰. Sporo publikacji na ich temat

⁷⁹ W. Lubomęski, *Recenzja broszury p. W. Szybińskiego: „Kainit jako nawóz”*, „Tygodnik Rolniczy”, 1892, nr 32, s. 251–252.

⁸⁰ M.in. M. Natanson, *O nawożeniu obornikiem i innymi nawozami dla użytku gospodarzy wiejskich*, Warszawa 1901; K. Brownsford, *Ciekawe szczegóły, dotyczące nawożenia roli, zwłaszcza nawozami zawierającymi azot*, Poznań 1907; S. Leśniowski, *Jak stosować nawozy sztuczne?*, Warszawa 1909; S. Konopka, *Nawozy sztuczne ze szczególnym uwzględnieniem znaczenia wapnowania roli*, Kraków 1913; F. Boczek, *Działanie potasu na glebie lessowej*, Lwów 1913.

⁸¹ R. Dmochowski, *Podręcznik nauki o nawożeniu dla wyższych szkół rolniczych i rolników praktyków*, Warszawa 1918.

⁸² F. K. rec. w: „Tygodnik Rolniczy”, 1918, nr 39, s. 491–492.

⁸³ F.B. Piekarski, *Wzory przemienne w gruntach żytńich rolnictwa ugory znoszące dla właścicieli i dzierżawców wieczystych*, Kraków 1820; M. Oczapowski, *Gospodarstwo wiejskie obejmujące w sobie wszystkie gałęzie przemysłu rolniczego teoretyczno-praktycznie wyłożone*, t. 5: *Uprawa zbóż i roślin groszkowych*, Warszawa 1836.

⁸⁴ Zob. np. A. Śniegocki, *Zasiewy wiosenne*, „Gospodarz”, 1902, nr 4, s. 1–5; J.J. Neuman, *Kilka uwag o owsie*, „Głos Rolniczy”, 1903, nr 9, s. 129–131; A. Żegota, *Pielęgnowanie oziminy wiosną*, „Gospodarz”, 1903, nr 4, s. 3–4; S. Biedrzycki, *Czyszczenie ziarna do siewu*, tamże, 1908, nr 5, s. 77–78; S. Jankowski, *Uprawa oziminy*, Warszawa 1909; *Siew żyta na gruntach lekkich*, „Głos Rolniczy”, 1910, nr 15, s. 236; H. Kamieński, *Dobre odmiany zbóż*, „Gospodarz”, 1911, nr 17, s. 293; *Uprawa pszenicy*, „Tygodnik Rolniczy”, 1913, nr 5, s. 70; *Pielenie zbóż (motyczenie) zarówno ozimych, jak i jarych*, tamże, 1913, nr 10, s. 149; Z. Chmielewski, *O chwastach w ziarnie zbóż w Galicji*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, t. 7, 1914, z. 1, s. 135.

⁸⁵ A. Sempołowski, *Jak możemy ulepszać nasze zboża?*, Warszawa 1901, s. 4.

⁸⁶ Tenże, *Co zasiał co posadzić?*, Warszawa 1911.

⁸⁷ Tenże, *Siew i sadzenie roślin uprawnych*, Warszawa–Poznań–Lwów 1917, s. 35.

⁸⁸ S. Moszczeński, *Wyleganie zbóż*, Warszawa–Lwów 1911.

⁸⁹ Rec. w: „Gospodarz”, 1911, nr 11, s. 183.

⁹⁰ B. Baranowski, *Początki i rozpowszechnienie upraw ziemniaków na ziemiach środkowej Polski*, Łódź 1960.

ukazało się już w pierwszych dekadach XIX stulecia⁹¹. Jedną z najważniejszych było studium Jana Nepomucena Kurowskiego, *O wyrozumowanej uprawie kartofli*, wydane w Warszawie w 1835 r. Na początku dzieła autor napisał: „Śmiało twierdzić można, iż kartofle są najważniejszym ziemiopłodem i słusznie na czele wszystkich innych umieszczone być mogą; albowiem w każdym klimacie, gdzie tylko zboża uprawiać można, obfite wydają plony; obradzają niemal w każdym gruncie”⁹². Część pierwszą pracy, noszącą tytuł „O uprawie kartofli”, rozpoczął od podania ogólnych wiadomości o ziemniakach. Kolejne partie rozprawy zawierały informacje na temat uprawy roli pod ziemniaki, sadzenia ziemniaków, zbierania nasion ziemniaczanych, różnych sposobów wykopywania ziemniaków, ich plonu, przechowywania, zużytkowania naci ziemniaczanej, karmienia i tuczenia ziemniakami zwierząt domowych. W dodatku do pierwszej części Kurowski zamieścił informacje o doświadczeniach przeprowadzonych z 55 odmianami tych roślin. W drugiej i trzeciej części rozprawy omówił kwestie uprawy ziemniaków przeznaczonych do innych celów — do produkcji spirytusu oraz mączki i syropu kartoflanego.

W drugiej połowie XIX w. i na początku XX stulecia pisano też o potrzebie wyboru do uprawy jak najlepszych odmian ziemniaków, o chorobach spowalniających ich wzrost, o nowoczesnych narzędziach i maszynach niezbędnych przy uprawie, nawożeniu pod ziemniaki i ich przeróbce⁹³. Niektórzy próbowali określić najodpowiedniejszą porę sadzenia. Odradzano dokonywanie tego zbyt wcześniej: „Co do pory sadzenia [stwierdzano w „Głosie Rolniczym” — J.W.], to da się zauważyć, że pośpiech więcej szkodzi aniżeli pomaga. Jak długo bowiem ziemia się nie wygrzeje, ziemniak posadzony wschodzić nie będzie”⁹⁴. W 1906 r. Stefan Jentys ogłosił studium *Wartość rolnicza nowszych odmian ziemniaków*⁹⁵, które było sprawozdaniem z doświadczeń przeprowadzonych przy Studium Rolniczym Uniwersytetu Jagiellońskiego. Autor opisał nowe odmiany tej rośliny, wskazując, które warto uprawiać: Gasztold, Rejtan, Świtez i Wida. Wiele zagadnień omówił także Zdzisław Ludkiewicz, w pracy *O uprawie ziemniaków dla użytku gospodarzy rolnych*, wydanej w Warszawie w roku 1917⁹⁶.

Popularyzowano również wiedzę na temat buraków cukrowych licząc, że ich uprawa zdynamicznie rozwój i unowocześni polskie rolnictwo⁹⁷. Za znawcę tej problematyki uchodził Szczęśny Kudelka, autor książki *Burak cukrowy i jego uprawa*⁹⁸. U schyłku XIX stulecia ukazało się

⁹¹ *Nowe gatunki nawozu pod kartofle*, „Izys Polska”, t. 1, 1827/28, nr 2, s. 177; *O kartoflach nowych*, „Dziennik Ogrodniczy”, 1830, z. 4, s. 89; *Jakie kartofle najkorzystniej sadzić: wielkie, male, przekrawane, lub tylko ich oczka?*, „Tygodnik Rolniczo-Technologiczny”, 1838, nr 6, s. 44; K.W., *Cokolwiek o kartoflach*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, t. 6, 1845, s. 309; H. Rothe, *O chorobie kartofli obecnie w kraju naszym objawionej*, „Biblioteka Warszawska”, t. 3, 1847, s. 531; T. Wojciechowski, *Uwagi nad chorobą kartofli*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, t. 12, 1848, s. 305; *Rada na uniknięcie wielkich strat z psucia się kartofli*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, t. 13, 1848, s. 335; *Jednoletnie doświadczenia w sadzeniu skrawków ziemniaczanych*, „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, 1848, nr 5, s. 33; *Uwagi z powodu zarazy ziemniaków*, „Tygodnik Rolniczo-Technologiczny”, 1848, nr 11, s. 83.

⁹² J.N. Kurowski, *O wyrozumowanej uprawie kartofli*, Warszawa 1835, s. I.

⁹³ W. Jankowski, *O kartoflach*, „Ziemiannin”, 1866, nr 39, s. 1; nr 40, s. 1; J. Boczyński, *O kartoflach*, „Tygodnik Rolniczy”, 1872, nr 1, s. 4; Jan z Głodomanku, *Ziemniaki czyli kartofle jako karma dla ludzi — ich pożyteczność i szkodliwość, oraz czym je zastąpić można*, „Gospodarz Wiejski”, 1880, nr 2, s. 3; S. Bobiński, *Pędzenie kartofli*, „Ogrodnik Polski”, 1882, nr 6, s. 127–128; K. Jakimionek, *Ziemniaki wczesne*, „Pszczelarz i Ogrodnik”, 1901, nr 1, s. 5; J.J. Neumann, *Nieco o uprawie ziemniaków*, „Głos Rolniczy”, 1902 nr 8, s. 121–124; W.J. Karpieński, *Jak nawozić pod ziemniaki*, Warszawa 1908; S. Jankowski, *Uprawa ziemniaków*, Warszawa 1911; J. Siuta, *Sposoby sadzenia ziemniaków*, „Tygodnik Rolniczy”, 1917, nr 18, s. 171–172; nr 19, s. 184–185.

⁹⁴ L. Antoniewicz, *Jak i kiedy sadzić ziemniaki*, „Głos Rolniczy”, 1901, nr 6, s. 87–88.

⁹⁵ S. Jentys, *Wartość rolnicza nowszych odmian ziemniaków*, Kraków 1906.

⁹⁶ Z. Ludkiewicz, *O uprawie ziemniaków dla użytku gospodarzy rolnych*, Warszawa 1917.

⁹⁷ J. Kotarski, *Praktyczna uprawa buraków cukrowych*, Warszawa 1859.

⁹⁸ S. Kudelka, *Burak cukrowy i jego uprawa*, Warszawa 1886; Z. Zieliński rec. w: „Gazeta Cukrownicza”, 1894, nr 5, s. 108.

też dzieło Michała Natansona, *O uprawie buraków cukrowych*⁹⁹. Z prac wydanych na początku XX w. wymienić można książkę Jerzego Turnaua, *Uprawa buraków cukrowych i pastewnych*, zawierającą praktyczne wskazówki i rady dotyczące ich uprawy. Recenzent oceniający to dzieło uznał, że porady te mogą służyć „jako *vademecum* nie tylko dla takich rolników, dla których uprawa buraków cukrowych jest *terra incognita*, ale są zdolne o tyle zainteresować praktyków, którzy już uprawiali i uprawiają buraki cukrowe, że zwracają ich uwagę na wiele kwestii, uznawanych za mało znaczące, a w rzeczywistości pociągających za sobą doniosłe skutki”¹⁰⁰.

W 1911 r. Wojciech Otfinowski opublikował studium *Znaczenie buraka cukrowego w rolnictwie*¹⁰¹. Wykorzystując dane statystyczne i prace naukowe przedstawił zagadnienie uprawy i wykorzystania go w przemyśle¹⁰². Nowe treści wniosły wydane w roku 1912 książki: *Krótki zarys uprawy wysadków buraczanych* Edwarda Kosteckiego¹⁰³, *Zarys uprawy buraków cukrowych*¹⁰⁴ i *Uprawa buraków cukrowych (wskazówki praktyczne dla mniejszych plantacji)*¹⁰⁵ W.J. Karpińskiego oraz *Wpływ uprawy buraków cukrowych na kulturę i dochodowość gospodarstw włościańskich*¹⁰⁶ J. Sturm. Ten ostatni zwracał uwagę na korzyści z uprawy buraków, zwłaszcza powiększenie warstwy urodzajnej gleby, oraz na wpływ tej uprawy na rozwój hodowli. Podkreślał, że uprawa buraków daje większe dochody niż ziemniaków i pszenicy¹⁰⁷.

Spora część publikacji traktujących o rolnictwie dotyczyła upraw sadowniczych. Autorzy analizowali wiele rozmaitych zagadnień, głównie dotyczących zakładania szkółek, okulizowania, szczepienia drzew, wyboru miejsca pod sad, przygotowania gruntu, sadzenia drzew owocowych, doboru odmian oraz pielęgnowania ich podczas wzrostu¹⁰⁸. Głoszone idee nie zawsze jednak mogły przyczynić się do podniesienia stanu sadownictwa. Gospodarzy nie było stać np. na ogradzanie sadów. W 1874 r. pisano: „Bolesne też wrażenie sprawiają takie rozgrodzone ogrody na umyśle przejeżdżającego; trzoda chlewna, konie, bydło swobodnie buja sobie po tym zdziczałym pastwisku, obciera się o drzewo, obrusza korzenie, wyłamuje młodeciane krzewy. Dodajmy do tego niesumienność ludzką, wrodzoną chęć wyrządzenia szkody, nieposzanowanie cudzej własności”¹⁰⁹. Niedoskonała była również pielęgnacja drzew owocowych.

⁹⁹ M. Natanson, *O uprawie buraków cukrowych*, Warszawa 1899.

¹⁰⁰ S. K. rec. w: „Tygodnik Rolniczy”, 1903, nr 6, s. 55.

¹⁰¹ W. Otfinowski, *Znaczenie buraka cukrowego w rolnictwie*, Warszawa–Lwów 1911.

¹⁰² K. Huppenthal rec. w: „Tygodnik Rolniczy”, 1911, nr 16, s. 190; S. J. rec. w: „Gospodarz”, 1911, nr 12, s. 200–201.

¹⁰³ E. Kostecki, *Krótki zarys uprawy wysadków buraczanych*, Warszawa 1912; Autoreferat, „Tygodnik Rolniczy”, 1912, nr 14, s. 211–212; rec. w: „Gospodarz”, 1912, nr 17, s. 183–184.

¹⁰⁴ W.J. Karpiński, *Zarys uprawy buraków cukrowych*, Warszawa 1912; S. J. rec. w: „Gospodarz”, 1913, nr 7, s. 68–69.

¹⁰⁵ W.J. Karpiński, *Uprawa buraków cukrowych (wskazówki praktyczne dla mniejszych plantacji)*, Warszawa 1912; S. J. rec. w: „Gospodarz”, 1912, nr 17, s. 182–183.

¹⁰⁶ J. Sturm, *Wpływ uprawy buraków cukrowych na kulturę i dochodowość gospodarstw włościańskich*, Warszawa 1912.

¹⁰⁷ Rec. w: „Gospodarz”, 1912, nr 17, s. 183; zob. także: R. Krajewski, *Uprawa buraków cukrowych*, Warszawa 1914.

¹⁰⁸ *Ogrodnik doświadczony, czyli krótki, lecz na wielu doświadczeniach oparta, nauka sadzenia, pielęgnowania, szczepienia, obcinania i leczenia chorób drzew owocowych*, Wrocław 1815; K. Krassowski, *Ogrodnictwo krótko zebrane*, Wilno 1821; K.F. Giżycki, *Ogrodnictwo, zastosowane do potrzeb ziemianina polskiego*, Lwów 1845; F.F. Biernacki, *Ogrodnik dokładny, praktyczny, w miesięcznych zatrudnieniach przedstawiony*, Wrocław 1855; S. Buczyński, *Kilka słów do pilnych gospodarzy o pielęgnowaniu i rozmnażaniu drzew owocowych*, Bochnia 1858; A. Kozubowski, *Sadownictwo*, Kraków 1868; M. Czepiński, K. Langie, *Powszechne ogrodnictwo*, t. 1–3, Kraków 1868–1869; W. Boberski, *Najważniejsze sposoby uszlachetniania drzew owocowych*, Tarnopol 1880; J. Borecki, *Wskazówka sadzenia drzewek owocowych dla kupujących drzewka ze szkółek, zaprowadzonych w r. 1875 na gruncie własnym w Nieborowie*, Warszawa 1887.

¹⁰⁹ *Dlaczego ogrodnictwo na tak niskim stopniu się u nas znajduje?*, „Tygodnik Rolniczy”, 1874, nr 11, s. 83–84.

Najwięcej wartościowych prac dotyczących sadownictwa napisał Edmund Jankowski¹¹⁰. Jego dzieła szczególnie zachęcały rolników do takich upraw. Tak zwracał się do gospodarzy: „Każdy z was ma teraz po kawałku ziemi dziedzicznej, którą w spuściźnie dzieciom i wnukom zostawić powinien. [...] sadząc drzewa nie tylko sobie dobrze zrobisz, bracie, ale i twojej młodziej rodzinie, a nawet i cała ziemia nasza z tej twojej pracy skorzysta”¹¹¹. Przekazywał praktyczną wiedzę na temat warunków glebowych najbardziej odpowiednich dla drzew owocowych, radził, kiedy je sadzić, jak chronić od mrozów oraz obcinać. W pracy *Ogród przy dworze wiejskim* zwrócił szczególną uwagę na potrzebę zakładania szkółek owocowych¹¹². Zasadą Jankowskiego było poszerzenie wiedzy w zakresie stosowania nawozów w sadach. W 1901 r. opublikował kolejną książkę, *Zasilanie ogrodów i roślin ogrodowych nawozami*¹¹³. Swoje rozważania na temat sadownictwa kontynuował w rozprawach: *Wrogi sadów*¹¹⁴ i *Gospodarka ogrodowa*¹¹⁵.

Literatura rolnicza pierwszych dwóch dekad XX w. zawierała wiele postulatów dotyczących poprawy stanu sadownictwa¹¹⁶. Sporo wiadomości zawierała wydana w roku 1902 książka Antoniego Kurowskiego i Wiktora Tabeau, *Hodowla drzew i krzewów owocowych*¹¹⁷. Stanowiła ona praktyczny poradnik dla sadowników¹¹⁸. Rok później ukazało się studium Józefa Brzezińskiego, *Hodowla drzew i krzewów owocowych*¹¹⁹. Autor, inspektor pola doświadczalnego Uniwersytetu Jagiellońskiego, omówił różne aspekty hodowli drzew owocowych. Książka została wysoko oceniona przez recenzenta: „Całość dzieła [jak pisano w „Tygodniku Rolniczym” — J.W.] stanowi wysokiej wartości nabytek naszej rodzimej wiedzy naukowo-technicznej, wskazując jednocześnie, jak ważną jest dla naszego dorobku naukowego rzeczą pobudzanie do pisania prac oryginalnych drogą konkursów naukowych”¹²⁰.

III. Produkcja zwierzęca

Autorzy prac o produkcji zwierzęcej koncentrowali się przede wszystkim na problemach związanych z hodowlą koni, bydła, owiec, trzody chlewnej i drobiu, upowszechniając wiedzę

¹¹⁰ E. Jankowski, *Sad i ogród owocowy*, Warszawa 1878.

¹¹¹ Tenże, *Sad przy chacie*, Warszawa 1883, s. 3.

¹¹² Tenże, *Ogród przy dworze wiejskim*, t. 1, Warszawa 1888, s. 149.

¹¹³ Tenże, *Zasilanie ogrodów i roślin ogrodowych nawozami*, Warszawa 1901; rec. w: „Pszczelarz i Ogrodnik”, 1901, nr 3, s. 55–56; J. Brzeziński rec. w: „Ogrodnictwo”, 1901, z. 3, s. 86–87.

¹¹⁴ Tenże, *Wrogi sadów*, Warszawa 1907; J. Brzeziński rec. w: „Ogrodnictwo”, 1907, z. 10, s. 312.

¹¹⁵ Tenże, *Gospodarka ogrodowa*, Warszawa 1918; A. W. rec. w: „Miesięcznik Sadowniczo-Ogrodniczy”, 1918, z. 3, s. 96.

¹¹⁶ S. Karczewski, *Uroczystości sadzenia drzew (Święto drzew)*, Warszawa 1901; S. Karczewski, *Jak założyć, jak prowadzić szkółkę drzew owocowych?*, Warszawa–Poznań–Lwów 1916; A. Kubaszewski, *Ogród, jako źródło dochodu, czyli praktyczne sadownictwo. Opis gatunków i odmian drzew i krzewów owocowych, jakie się okazały najwładziwiejszymi w naszym klimacie*, Poznań 1902; K. Obolewicz, *O sadach wiejskich, czy rady i sposoby zakładania i utrzymania sadów na nieuprawionej ziemi przez gospodarzy nieobeznanych z ogrodnictwem*, Warszawa 1903; *Szkółki owocowe*, Warszawa 1903; W. Lichański, *Śliwki bośniackie*, Kraków 1903; E.S. Poluszynski, *Jak zakładać i pielęgnować sady gospodarskie*, Lwów 1905; A. Woroniecki, *Ogrody robotnicze*, Poznań 1905; S. Brzozowski, *Elementarz ogrodniczy dla ogrodników i amatorów ogrodnictwa*, Warszawa 1906; S. Goliński, *Owocarstwo na Pokuciu. Sprawozdanie z 2-tygodniowego objazdu*, Lwów 1906; tenże, *Przeszczepianie drzew owocowych. Cztery odczyty w sprawie organizacji sadów*, Warszawa 1906; W. Gniewosz, *Znaczenie i potrzeba ogrodnictwa w Galicji*, Kraków 1908; W. Urbanowicz, *Jak należy sadzić drzewa*, Warszawa 1909; W. Lichański, *Kalendarz zajęć ogrodniczo-sadowniczych*, Lwów 1911; J. Maciejewski, *Sady amatorskie i handlowe. Wskazówki praktyczne zakładania i pielęgnowania sadów*, Warszawa 1913; J. Maciejewski, *Hodowle brzoškwiń*, Warszawa 1913; J. Maciejewski, *Oczkowanie drzew i krzewów*, Warszawa 1914; Z. Borakowska, *Szkółki drzew i krzewów owocowych*, Warszawa 1916.

¹¹⁷ A. Kurowski, W. Tabeau, *Hodowla drzew i krzewów owocowych*, Lwów 1902.

¹¹⁸ J. Wojnarowski rec. w: „Szkoła”, 1902, nr 23, s. 182–183.

¹¹⁹ J. Brzeziński, *Hodowla drzew i krzewów owocowych*, Warszawa–Kraków 1903.

¹²⁰ W. Grabski rec. w: „Tygodnik Rolniczy”, 1903, nr 21, s. 209.

o selekcji oraz doborze sztuk do hodowli, o wychowie sztuk młodych i użytkowaniu sztuk dorosłych. Wskazywali m.in. na potrzebę udoskonalenia hodowli koni, dowodząc, że koń jest jednym z najważniejszych zwierząt w gospodarstwie¹²¹. Zalecali racjonalną opiekę nad końmi, dobór odpowiednich ogierów i kobył do rozplodu. Latyfundysta galicyjski, Władysław Sanguszko, pisał w 1839 r.: „Chcąc mieć piękne źrebięta, trzeba posiadać piękne ogiery i piękne kobyły; lecz to nie jest jeszcze dostatecznym, ponieważ widzimy codziennie szpetny płód po pięknych rodzicach. Do osiągnięcia dobrego skutku w tym przedsięwzięciu, nierównie więcej przyczyni się troskliwe i umiejętnie hodowanie, oparte na wytrwałości i pewnych, określonych zasadach, niżeli pieniądze. Dobór ogiera do kobyły jest najważniejszym przedmiotem dla właściciela stada, a przecież właśnie to zwykle najbardziej bywa zaniedbywane”¹²².

Przedmiotem rozważań stało się również przygotowanie odpowiedniej paszy, podkuwanie koni, ich kupno na targach i jarmarkach¹²³. Najczęściej pisano o koniach używanych do prac polowych¹²⁴. Charakter poradnikowo-podręcznikowy miała np. książka profesora Szkoły Weterynarii we Lwowie, Antoniego Barańskiego, *Chów koni*¹²⁵. O hodowli koni pisał Barański również w pracy *Konie gospodarskie, ich wychów i utrzymanie*. Ta książeczka przeznaczona była do użytku gospodarzy wiejskich, miała na celu „zaznajomić czytelnika z głównymi zasadami wychowania i pielęgnowania koni gospodarskich”¹²⁶.

Hodowla koni na ziemiach polskich w wielu aspektach była niedoskonała. Na ten problem zwrócił uwagę Franciszek Bujak. Stwierdził, że największą wadą polskiej hodowli koni jest brak jej planowości. Zalecał uszlachetnienie rasy koni używanych do prac polowych przez chłopów małorolnych: „Małorolny nasz chłop potrzebuje konia jako siły roboczej, stosunkowo mało obciążającej jego gospodarstwo, tj. konia, jak się chłop wyraża «niewychodnego» czyli mało kosztującego, niewiele wymagającego, o łagodnym temperamencie, ale przecież dosyć silnego i dobrze zbudowanego. Otóż trzeba umożliwić produkcję takiego konia, co się stać może jedynie przez podniesienie hodowli konia włościańskiego, przez uszlachetnienie go przede wszystkim przez systematyczną selekcję, a nie przez nieskończone krzyżowanie z innymi rasami, którym są obce ciężkie warunki bytu naszego konia włościańskiego”¹²⁷. Postulaty Bujaka jednak były trudne do zrealizowania. Wielu rolników nie dostrzegało potrzeby udoskonalenia rasy hodowanych koni.

Sporo uwagi autorzy parający się problematyką rolniczą poświęcali hodowli bydła¹²⁸. Dawali wyraz przekonaniu, że jego chów przynosi większy dochód niż uprawa zbóż¹²⁹, a w dodatku przysparza nawozu. „Každy rolnik i gospodarz [pisano już w 1812 r. — J.W.] za niezau-

¹²¹ W. Rozwadowski, *Uwagi nad środkami ku podniesieniu i rozpowszechnieniu chowu koni w Galicji*, Lwów 1866, s. 9.

¹²² W. Sanguszko, *O chowie koni i polepszeniu rasy w Galicji*, Lwów 1839, s. 5; por. J. Sikorski, *Ziemiannin czyli łatwy sposób powiększenia dochodów za pomocą wiejskiego gospodarstwa*, Wilno 1856, s. VII.

¹²³ *O użyciu kartofli na pokarm dla koni*, „Gospodarz Wiejski i Miejski”, 1839, z. 4, s. 257; *Żyto gotowane na obrok dla koni*, „Ziemiannin”, 1841, nr 48, s. 413; P. Seifmann, *Przewodnik dla kupujących konie*, Warszawa 1854; L. Horodyński, *Słowo o koniach*, „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, 1860, nr 23, s. 181; A. Biesiekierski, *Uwagi o koniach*, Warszawa 1874; Mateusz z Prus, *Gawęda o chowie koni*, „Gospodarz”, 1882, nr 3, s. 11; L. M., *Jak się obchodzić z kłaczą żrebną?*, „Głos Rolniczy”, 1901, nr 3, s. 42; A. Wilkoński, *Jak podnieść naszą hodowlę koni?*, „Gospodarz”, 1909, nr 9, s. 154–155; Z. Sosnowski, *O koniu w Polsce*, Warszawa 1912.

¹²⁴ Z. Moczarski, *Koń roboczy*, Warszawa–Lwów 1912; S. Wołowski rec. w: „Gospodarz”, 1912, nr 30, s. 315–316.

¹²⁵ A. Barański, *Chów koni*, Lwów 1883.

¹²⁶ Tenże, *Konie gospodarskie, ich wychów i utrzymanie*, Lwów 1890, s. 3.

¹²⁷ F. Bujak, *Galicja*, t. 1: *Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo*, s. 327–328.

¹²⁸ A. Pietkiewicz, A. Trylski, *Bydło*, [w:] *Encyklopedia Rolnictwa*, t. 1, Warszawa 1873, s. 323–342; K. Graff, *Bydło*, [w:] *Encyklopedia rolnicza*, t. 1, Warszawa 1890, s. 670–726.

¹²⁹ *Korzyści hodowli bydła*, „Gospodarz”, 1903, nr 5, s. 10.

przeczną to musi uznać prawdę, iż bydło jest duszą gospodarstwa. Jest to matematyczna prawda, na niewzruszonych gruntująca się zasadach. Najlepsze gospodarstwo musi upadać, jeżeli ilość potrzebna była nie dostarczy tego materiału, który ożywia, że tak powiem, ziemię naszą, aby potrzebne do utrzymania życia ludzkiego wydawała żywoły. Najlepiej uprawione role, jeżeli umierzwione nie będą, tracą w lat kilka moc swoją do wydawania z siebie plonu i stają się tylko odłogami oset i chwasty rodzącymi, zgoła jednym mówiąc słowem, bydło jest duszą gospodarstwa¹³⁰.

Literatura rolnicza zawierała wiele wskazówek na temat wypasu i pielęgnacji bydła. Zalecano racjonalne obchodzenie się z nim, podawanie pożywnych pasz i czystej wody, umiejętny, dokonywany w odpowiednich porach podój¹³¹. W 1897 r. w Lwowie ukazała się rozprawa Antoniego Śniegockiego, *Chów bydła rogatego. Wskazówki i rady dla gospodarzy wiejskich*. W pierwszej części autor omówił rasy bydła rogatego, kwestie rozplodu, wychowu cieląt, żywienia bydła rogatego i jego użytkowania oraz zasady utrzymania w zdrowiu. Podawał także sposoby zadawania paszy. Radził, jak można zapasy paszy dzielić między inwentarz: „Nie ma bowiem nic gorszego jak goła ziemia, na której wszystko razem się pasie i konie i bydło, owce i świnie i gęsi nawet. Kto może swoje krowy upaść w polu, kto zasiał kawał koniczu w jarzynie lub sporku, saradeli itd. w ugorze, ten niechaj wbije koły na takim pastwisku, aby krowa chwyciła paszę całą gębą, i na kołku założy się żelazne kółko, a do tego kółka przywiąże się linka do 10 metrów długa i do linki uczepi się uzdżenica krowy: krowa będzie wyjadać paszę tak czysto na każdym kółku, że się nic nie zmarnuje¹³². W przypadku niedostatecznej ilości trawy na pastwisku A. Śniegocki zalecał dodawanie w stajni paszy zielonej, z obsianych w tym celu pastwników lucerny, esparcety, koniczyn, wyki, saradeli i innych roślin pastwnych. Obszerne opisywał żywienie bydła w okresie zimowym.

W pierwszych latach XX w. wzrosła liczba wypowiedzi na temat hodowli bydła¹³³. Autorów interesowała szczególnie hodowla bydła mlecznego. Dotyczyły jej takie prace jak: *Wychów bydła mlecznego* Stanisława Pańkowskiego¹³⁴ i *Jak żywić krowy dojne w porze zimowej* Michała Pacoszyńskiego¹³⁵. W tej ostatniej zamieszczono streszczenie panujących ówczasie w nauce poglądów na żywienie krów według systemu jednostkowego, polegających na podawaniu oddzielnej paszy na utrzymanie organizmu i oddzielnej na wytwarzanie mleka¹³⁶. Ważną publikacją było też *Żywienie krów dojnych* Antoniego Piątkowskiego¹³⁷. Autor opisał przebieg trawie-

¹³⁰ P. Glotz, *Rozprawa o przyczynach częstego pomoru w Polsce, i o sposobach hodowania bydła, dla uniknienia zarazy na potem*, Warszawa 1812, s. 3–4.

¹³¹ *Bydła trzymanie na paszy cieplej*, „Gazeta Wiejska”, 1817, nr 22, s. 176; *Karmienie cieląt*, „Gospodarz Wiejski i Miejski”, 1839, z. 3, s. 101; *O wyborze krowy i buhaja do produkcji cieląt na rzeź przeznaczonych*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, t. 21, 1852, s. 163; *Skuteczny sposób poprawienia rasy bydła*, „Ziemianin”, 1860, nr 33, s. 4; A. Śniegocki, *Dlaczego mamy mało dobrych dójek*, „Tygodnik Rolniczy”, 1873, nr 50, s. 398–399; H. Krzyżanowski, *W jakich warunkach paść bydło latem na stajni*, „Gospodarz”, 1881, nr 19, s. 75–76; A. Barański, *Zasady żywienia bydła i przyrządzania paszy*, „Przegląd Weterynarski”, t. 1, 1886, s. 69; S. Rembowski, *Wpływ dobrego dojenia i łagodnego obchodzenia z krowami na ich mleczność*, „Przegląd Mleczarski”, 1897, nr 1, s. 3–4; *Jak żywić cielęta, by z nich były dobre krowy oraz byczki do rozplodu*, „Rolnik Śląski”, 1899, nr 7, s. 54–55.

¹³² A. Śniegocki, *Chów bydła rogatego. Wskazówki i rady dla gospodarzy wiejskich*, Lwów 1897, s. 92.

¹³³ J. Turnau, *Bydło czy konie?*, „Tygodnik Rolniczy”, 1901, nr 52, s. 422–425; L. Antoniewicz, *Jak karmić bydło w zimie?*, „Głos Rolniczy”, 1902, nr 18, s. 275–276; A. Wieniawski, *Jakie miejsce chów bydła rogatego w gospodarstwie włościańskim zajmować powinien?*, Warszawa 1906; *Pielęgnowanie skóry i sierści u bydła*, „Gospodarz”, 1911, nr 15, s. 235; F. Pietrzak, *Nowoczesny wychów buhajów i ich użytkowanie*, „Tygodnik Rolniczy”, 1913, nr 11, s. 165; W. Zaleski, *Pielęgnowanie i żywienie bydła w jesieni*, tamże, nr 48, s. 588–589.

¹³⁴ S. K. rec. w: „Tygodnik Rolniczy”, 1903, nr 6, s. 55.

¹³⁵ M. Pacoszyński, *Jak żywić krowy dojne w porze zimowej*, Warszawa 1913.

¹³⁶ A. N. rec. w: „Gospodarz”, 1913, nr 12, s. 125.

¹³⁷ A. Piątkowski, *Żywienie krów dojnych*, Warszawa 1909.

nia u krów, wyjaśnił, jakie składniki odżywcze znajdują się w różnych paszach¹³⁸. Część wydawnictw dotyczyła wychowu cieląt¹³⁹ oraz ras bydła¹⁴⁰.

Ukazywały się też publikacje o chowie owiec¹⁴¹. Podejmowano w nich problematykę odpowiedniego urządzania owczarni, racjonalnego żywienia sztuk dorosłych i jagniąt¹⁴². W 1825 r. ukazała się w Warszawie książka Jana Zienkowskiego, *O wełnie i owcach*. Na wstępie autor podkreślił, iż zebrał „najistotniejsze zasady sztuki poznawania wełny, poprawiania i hodowania owiec, aby zastąpić dotychczasowy brak wszelkiego w tym rodzaju pisma, które by gospodarzom naszym w przedsięwzięciach podobnych pomoc i radę przynieść mogło”¹⁴³. Dalej przedstawił ogólną charakterystykę wełny (proces jej wyrastania i różne jej gatunki — grubą i cienką), wpływ hodowli owiec na właściwości wełny, obchodzenie się z nią w czasie strzyży, handel wełną, a także sposoby obliczania przychodu pieniężnego z owczarni.

Kilkanaście lat po studium Zienkowskiego do rąk czytelników trafiła praca Konstantego Pawlikowskiego, *Krótką nauką o chowie owiec poprawnych*. Autor wyjaśnił, co skłoniło go do napisania dzieła: „Założywszy u siebie szkołę owczarzy, nie znalazłem między tyłu autorami o chowie owiec piszącymi, ani jednego, którego bym mógł z zupełnym przekonaniem jako skazówkę w zawodzie owczarskim dla prostych naszych chłopków użyć; jedni bowiem za nadto obszernie i uczenie, drudzy znowu za mało o tym mówią, co owczarzowi w istocie, wiedzieć potrzeba”¹⁴⁴. Pawlikowski zamieścił podstawowe informacje w zakresie hodowli owiec, a ponadto wskazówki umożliwiające rozpoznanie ich wieku.

Jedną z najlepszych polskich prac poświęconych hodowli owiec było studium Jana Nepomucena Kurowskiego, *Owczarstwo popularne. Nauka chowu owiec poświęcona pomniejszemu gospodarzom, a szczególnie oficyalistom gospodarstwa wiejskiego, oraz owczarzom czytać umiejącym*, wydane w Warszawie w 1858 r.¹⁴⁵ Kurowski skoncentrował się na omówieniu prac w owczarni, w tym odpowiedniego jej urządzenia, bo od tego zależy zdrowie zwierząt. Za ważny obowiązek hodowców uważał dostarczanie zwierzętom dostatecznej ilości pokarmu w każdej porze roku oraz stosowanie profilaktyki chroniącej je przed chorobami¹⁴⁶.

¹³⁸ W. Meylert rec. w: „Gospodarz”, 1909, nr 5, s. 74–75.

¹³⁹ B. Cybulski, *Wybór cieląt do chowu*, Warszawa 1912; F. Sandoz, *Wychów cieliczek*, Kraków 1913.

¹⁴⁰ S. Boguszewski, *Rasy bydła rogatego*, Kraków 1914; W. Klecki, *Rasy opasowego bydła, owiec i trzody chlewnej*, Kraków 1916.

¹⁴¹ T. Sobczak, *Stan ilościowy hodowli owiec na ziemiach Polski środkowej w XIX wieku*, „Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego”, t. 2, 1959, s. 419–452; J. Bartyś, *Hodowla owiec rasowych w dobrach Ordynacji Zamojskiej w pierwszej połowie XIX wieku*, tamże, t. 2, 1959, s. 453–502.

¹⁴² I. Lipski, *Prawidła hodowania owiec*, Poznań 1826; *O myciu wełny na owcach*, „Iżys Polska”, t. 1, 1826, s. 437; *O pasieniu owiec, a mianowicie jagniąt, w letniej porze w owczarni paszą zieloną*, „Tygodnik Rolniczo-Technologiczny”, 1840, nr 2, s. 14–15; nr 3, s. 17; *O roślinach owcom szkodliwych i zapasieniu czyli zatruciu owiec*, „Ziemianin”, 1841, nr 46, s. 395; K.G., *Spadnięcie cen wełny nie powinno nas zniechęcać od owiec i gospodarstwa owczego*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, t. 1, 1842, s. 224; L. Kąkolewski, *Uwagi ogólne nad owczarstwem, i o wpływie żywienia owiec na przyrost wełny i mięsa*, tamże, t. 40, 1860, s. 332; *Wychów jagniąt*, „Ziemianin”, 1861, nr 41, s. 2–3; S. Laskowski, *O zdolności przelewania obfitowatości barana rozplodowego na potomstwo i pod jakimi warunkami możemy się jej spodziewać*, tamże, 1867, nr 6, s. 44–46; *Owce w gospodarstwach włościańskich*, „Gospodarz”, 1880, nr 33, s. 136–137; *Rozpoznanie wieku owiec*, tamże, 1911, nr 21, s. 332.

¹⁴³ J. Zienkowski, *O wełnie i owcach*, Warszawa 1825, s. VII.

¹⁴⁴ K. Pawlikowski, *Krótką nauką o chowie owiec poprawnych*, Lwów–Tarnów–Stanisławów 1840, s. IX–X.

¹⁴⁵ J.N. Kurowski, *Owczarstwo popularne. Nauka chowu owiec poświęcona pomniejszemu gospodarzom, a szczególnie oficyalistom gospodarstwa wiejskiego, oraz owczarzom czytać umiejącym*, Warszawa 1858.

¹⁴⁶ Por. S. Laskowski, *Na czym zależy pomyślność naszego owczarstwa?*, Poznań 1877; W. Łaszczyński, *Podręcznik dla owczarza*, Kraków 1891.

Znawcą omawianej problematyki był również Tytus Piwnicki. W dziele *Dochód z owiec* próbował określić, jakie pożytki może przynieść ich hodowla¹⁴⁷. Zestawiając wyniki hodowli owiec w większych gospodarstwach Królestwa Polskiego dowodził, że jest ona opłacalna na dużych areałach ziemi, gdzie nie ma odpowiednich warunków do chowu bydła¹⁴⁸. Kolejne z dzieł Piwnickiego, *Krótki zarys żywienia owiec*, popularyzowało wiedzę o paszy, żywieniu owiec w owczarni oraz na pastwisku¹⁴⁹.

W czasopismach i publikacjach książkowych popularyzowano także hodowlę trzody chlewnej. Autorzy byli przekonani o możliwości rozwoju chowu tych zwierząt. Zwracali uwagę, że świnię są zwierzętami wszystkożernymi i dzięki temu przy ich wychowie można zużytkować różne odpady (kuchenne, mleczarskie, browarniane, gorzelniane oraz młynarskie)¹⁵⁰, wykazywali, że chów trzody chlewnej jest zyskowny¹⁵¹. Antoni Śniegocki podkreślał, że korzyści „są pewne, znaczne, i osiągnąć je można nawet najgorszym czasie; trzeba tylko wiedzieć, jak się wziąć do rzeczy, znać sposoby najtańszego wychowania, prędkiego opasania i odpowiedniego zużycia każdej części zabitej świni”¹⁵².

Praktyczną wiedzę przekazywały książka Tadeusza Czaykowskiego, *Hodowla trzody chlewnej*¹⁵³, oraz opracowanie Andrzeja Glazera, *Hodowla trzody chlewnej*¹⁵⁴. Glazer omówił wartość gospodarczą hodowli świń, ich rasy i kwestie rozrodu. Analizował również kwestię budowy chlewow¹⁵⁵.

Kilkaset publikacji poświęcono hodowli drobiu¹⁵⁶. W rozprawach książkowych i artykułach podkreślano znaczenie hodowli drobiu, pisano o rasach kur, wylęganiu i wychowie

¹⁴⁷ T. Piwnicki, *Dochód z owiec*, Warszawa 1910.

¹⁴⁸ A. N. rec. w: „Gospodarz”, 1911, nr 5, s. 76.

¹⁴⁹ T. Piwnicki, *Krótki zarys żywienia owiec*, Warszawa 1911.

¹⁵⁰ *O karmieniu świń paszą kwaszoną*, „Tygodnik Rolniczo-Technologiczny”, 1837, nr 49, s. 382–383; *Karmienie świń*, „Gospodarz Wiejski i Miejski”, 1839, z. 3, s. 102; *Kilka słów o tuczeniu świń*, „Gospodarz”, 1873, nr 5, s. 19; *Jak długo trzymać maciory?*, „Głos Rolniczy”, 1901, nr 1, s. 11–12; *Pielęgnowanie macior rozplodowych*, „Gospodarz”, 1904, nr 3, s. 7–8; T. Czaykowski, *Pielęgnowanie maciory i prosiąt od porodu aż do odłączenia (odsadzenia) prosiąt*, „Głos Rolniczy”, 1907, nr 23, s. 354–360; *Kiedy maciory dusi prosięta?*, „Gospodarz”, 1911, nr 6, s. 92; *W jaki sposób pobudzić apetyt świń?*, „Tygodnik Rolniczy”, 1912, nr 31, s. 491; M. Karczewska, *Tuczenie świń na słoninę*, „Gospodarz”, 1912, nr 32, s. 333–334; *Zielona karma dla świń w lecie*, „Tygodnik Rolniczy”, 1913, nr 17, s. 264; S. Wiśniewski, *Rozszerzajmy hodowlę świń*, tamże, 1916, nr 12–13, s. 83–86.

¹⁵¹ A. Krzyżanowski, *Rolnictwo wobec polityki handlowej*, Kraków 1901, s. 58.

¹⁵² A. Śniegocki, *O hodowli świń. Poradnik dla gospodarzy i gospodyń*, wyd. 2 przejrzane i uzupełnione, Warszawa 1908, s. V.

¹⁵³ T. Czaykowski, *Hodowla trzody chlewnej*, Tarnów 1909; M. K. rec. w: „Gospodarz”, 1909, nr 6, s. 95–96.

¹⁵⁴ A. Glazer, *Hodowla trzody chlewnej*, Warszawa 1913.

¹⁵⁵ J. Włodek rec. w: „Tygodnik Rolniczy”, 1913, nr 16, s. 249; M. K. rec. w: „Gospodarz”, 1913, nr 12, s. 124–125.

¹⁵⁶ *Kury, aby wiele jaj i wielkie niosły*, „Gazeta Wiejska”, 1817, nr 44, s. 352; *O sposobach wylęgania drobiu w każdej porze roku*, „Izys Polska”, t. 3, 1820, s. 521; J.B. Flatt, *O gęsiach, ich chowie, utrzymywaniu, tuczeniu i użytku*, „Ceres”, t. 1, 1823, s. 60–86; *Tuczenie indyków*, „Gospodarz Wiejski i Miejski”, 1839, z. 3, s. 104; Emilia, *Wychów kacząt i kurcząt*, „Ziemianin”, 1860, nr 24, s. 2–3; J. Sarnowiczowa, *O chowie indyków*, tamże, 1869, nr 36, s. 293–294; K.W. Falkowski, *Chów swojskich krajowych i zagranicznych gęsi, łabędzi, kaczek, pantarek, indyków, bażantów i pawi z naturalno-historycznym opisem*, Lwów 1877; *Karmienie drobiu robactwem ziemnym*, „Tygodnik Rolniczy”, 1884, nr 34, s. 7; *Przechowywanie jaj wylęgowych*, „Hodowca Drobiu”, 1901, nr 3, s. 21; K. Stasieniewiczowa, *Jak się u nas drób sprzedaje*, „Głos Rolniczy”, 1902, nr 19, s. 297–298; J. Szpilman, *Program chowu drobiu w Galicji*, „Hodowca Drobiu”, 1906, nr 1, s. 2; *Tuczenie drobiu*, „Głos Rolniczy”, 1910, nr 21, s. 323; *O wpływie paszy na smak i barwę mięsa i jaj drobiu*, „Gospodarz”, 1912, nr 7, s. 110; M. Neumanówna, *Sztuczne wylęganie i wychowanie kurcząt*, „Tygodnik Rolniczy”, 1912, nr 51, s. 793–794; *Hodowla perliczek*, tamże, 1913, nr 35, s. 547; J.O. Fuchs, *Żywienie kur w ziemie*, tamże, 1917, nr 31, s. 380–381; F. Janowska, *Znaczenie fachowej porady w hodowli drobiu*, tamże, 1918, nr 52, s. 643–644.

kurczą, o kurnikach, o żywieniu i chorobach kur. Nie zabrakło też publikacji na temat innych gatunków drobiu — indyków i perlic, gęsi i kaczek. Piszący o takiej hodowli dawali wyraz poglądom, że ten dział gospodarstwa jest zaniedbany, traktowany jako „zło konieczne, gdzieśniedzie jako amatorstwo, prawie nigdzie w celu produkcyjnym”¹⁵⁷. Franciszek Bujak zalecał hodowanie drobiu w małych gospodarstwach: „Sprawa racjonalnego chowu drobiu posunie się naprzód, gdy znajdzie oparcie w powstających w kraju szkołach gospodarstwa domowego dla kobiet, nauka bowiem i wzbudzenie zamiłowania daleko więcej znaczą w tej kwestii, niż poparcie finansowe ze strony państwa (z powodu łatwości szybkiego rozmnożenia a taniości pojedynczych sztuk drobiu)”¹⁵⁸. W wielu publikacjach pisano o konieczności rozwoju tej gałęzi hodowli¹⁵⁹.

* * *

Kończąc charakterystykę polskiego piśmiennictwa rolniczego z lat 1795–1918 należy podkreślić, że dynamiczny wzrost liczby wypowiedzi autorów na ten temat nastąpił na przełomie XIX i XX w. W ówczesnych czasopismach zamieszczono setki artykułów dotyczących ekonomicznej oraz technicznej poprawy gospodarstw chłopskich. Ukazały się bogate w treść książki poszerzające dotychczasową wiedzę. Znawca problematyki, Stanisław Brzozowski, napisał: „W okresie 1795–1918 nastąpił w rolnictwie polskim, tak w praktyce, jak i w teorii, zasadniczy przełom. Upadło rolnictwo tradycyjne, zatriumfowało postępowe, zachwiał się gospodarczy monopol ziemian, a rozwinęła poważnie, mimo niekorzystnych warunków, gospodarka chłopska. Równocześnie w dziedzinie teorii zbudowano system nauk rolniczych, zdecydowanie natomiast upadło pokutujące z dawnych czasów czysto praktycystyczne nastawienie do prowadzenia badań. Mimo niekorzystnych warunków spowodowanych niewolą polityczną zorganizowano w Polsce szereg odpowiednich instytucji i wykształcono dostateczną kadrę badawczą i dydaktyczną, która mimo wielkich strat w czasie pierwszej wojny światowej, potrafiła pchnąć polskie nauki rolnicze po 1918 r. na całkowicie nowe tory”¹⁶⁰.

Te słowa uczonego doskonale oddają zmiany, jakie nastąpiły w produkcji rolniczej na ziemiach polskich w dobie zaborów. Bez wątpienia istotny na nie wpływ miał rozwój myśli gospodarskiej.

Adres Autora:

dr hab. Jan Wnęk

Wydział Psychologii i Nauk Humanistycznych

Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

ul. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego 1

30-705 Kraków

¹⁵⁷ *Podręcznik gospodarstwa wiejskiego*, s. 136.

¹⁵⁸ F. Bujak, *Galicja*, t. 1: *Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo*, Lwów–Warszawa 1908, s. 351.

¹⁵⁹ J. Zagaja, *Hodowla drobiu, jej główne zasady i kierunki*, Lwów 1906; T. Misiewicz, *Przyczyny dlaczego chów drobiu na wsi tak słabo się rozwija*, „Tygodnik Rolniczy”, 1912, nr 35, s. 544–545; J. Zagaja, *Hodowla drobiu, jej główne zasady i kierunki*, Lwów 1906; M. Dobrska, *Drób w hodowli włościańskiej*, Warszawa 1912; M. Karczeńska, *Racjonalne żywienie drobiu. Wskazówki dla hodowców*, Warszawa 1912; M. Pacoszyński, *Jak podnieść dochód z hodowli drobiu?*, Warszawa 1913.

¹⁶⁰ S. Brzozowski, *Stan nauk rolniczych w Polsce w latach 1795–1918*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria B, z. 10, 1966, s. 96.

POLISH PUBLICATIONS FOR FARMERS 1795–1918
(TEXTBOOKS, HOW-TO BOOKS, JOURNALS)

The article surveys the topics concerning crop and animal production dealt with in Polish publications for farmers from the period of the partitions. After the collapse of the Polish state some popularisers of economic thought saw modern agriculture as a chance of improving the living conditions of peasants. Their publications propagated the idea that new developments in growing crops and raising livestock would boost Polish countryside, stimulating it to work harder. Numerous books and articles were published to popularise agricultural theory and practice. Most of them were devoted to growing cereal and root crops and breeding horses, cattle, sheep, pigs and poultry.

Publications on agriculture from the years 1795-1918 are an interesting source of data, a testimony to consistent efforts towards enhancing agricultural production and popularising knowledge.

Translated by
Izabela Szymańska